

Yslamdan öñki Orta Aziýada tebipçilik

Category: Kitapcy,Medisina

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Yslamdan öñki Orta Aziýada tebipçilik

İSLAM ÖNCESİ ORTA ASYA TÜRK DÜNYASINDA TABABET

Aynı inanç, gelenek ve göreneklere sahip toplumların, kendilerine özgü edebiyat ve sanatları olmasına karşılık, kaynağını binlerce yıl geriye götürebileceğimiz Türklüğün, Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar, değişik coğrafi bölgelerde farklı din ve medeniyetlerle karşılaşmaları sonucu, kültürleri, temelde aynı olmakla birlikte, ayrıntılarda farklılıklar gösteren yapıya sahiptir.

Birbirinden ayrı Türk toplumları, farklı gelişme yolları takip ettiklerinden, tarihimizi ve kültürümüzü belirli zaman kesiminde ve coğrafyada bir bütün olarak değerlendirmek zordur. Çünkü Türk tarihi denilince, tek bir topluluğun belirli bir yerdeki tarihi değil, Türk adını taşıyan ve özel adlarla anılan Türk toplumlarının, çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılır. Bu özellik Türk toplumlarını siyasî, sosyal, kültürel yönlerden birbirinden ayrılmasına yol açmıştır. Türk tarihinin ilmî yollardan araştırılıp incelenmesini güçleştiren bu gerçeği bir bakıma, Türk milletinin dünya tarihinde derin iz bırakan kudret ve faaliyeti ile izah etmek mümkündür.[1]

Bu geniş coğrafyada binlerce yıl içinde değişik kültür ve medeniyetle alışveriş sonucu, çok zengin birikime sahip olunmuştur. Türklerin, temelini Orta Asya'dan alan kültür ve medeniyetini, bu arada tıbbî birikimlerini etkileyen unsurlar arasında Budizm, Mazdeizm ve Hristiyanlık gibi geçici, İslâmiyet gibi kalıcı inançlar, vatan olarak yerleştikleri Anadolu ve İran gibi köklü ülkelerin coğrafyaları ve kültürleri sayılabilir.[2] Bütün bunlar göz önüne alındığında,

Türk tıp tarihinin, İslâm öncesi Orta Asya, İslâmî dönem ve Batı'ya yöneliş (çağdaşlaşma) olmak üzere üç devir içinde ele alınması gerektiği düşüncesindeyiz. İslâm medeniyeti içindeki Selçuklu ve Osmanlı tıp tarihi oldukça işlenmiş olduğundan biz bu çalışmamızda İslâm öncesi tıp tarihimizi imkânlarımız ölçüsünde ortaya koymaya çalışacağız.

■ İslâm Öncesi Orta Asya Türk Tıbbı

Türklerin anayurdu olarak kabul edilen Orta Asya, kültür tarihi açısından Güney Sibirya, Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alan, Tanrı Dağları'nın güneyinde ve Cungarya bozkırlarının kuzeyinde kalan bölgenin adıdır. Uygurların yerleşik düzene geçmesine kadar bu coğrafyada, genelde göçebe topluluklar halinde Bozkır Kültürünü yaşayan Türk topluluklarında bilimsel bir tıptan bahsetmek mümkün değildir. Tabiata ve toprağa yakın yaşayan atalarımız, sağlık problemlerini, dinî inançların (natürizm, atalar kültü ve gök tanrı inancı ve Şamanizm) büyük ölçüde hakim olduğu, halk hekimliğiyle gidermeye çalışmışlardır.

Mücadeleci bir millet olan atalarımız, savaşta ölmekten onur, (evde) hastalıktan ölmekten utanç duyarlardı.[3] Ancak hastalandıklarında sınırlı tedavi girişimlerinde bulunurlardı, Meselâ, Hunlarda bir kişi hastalandığında, misk otu ile dağlama yapılır, bazen bir taş ısıtılıp hastanın üzerine konur, toprak üzerinde ateş yakılıp, toprağı iyice ısıttıktan sonra, hastayı bu sıcak toprak üzerine bırakılırdı. Ağrılı yerin üzerindeki kan damarları çizilerek kan akıtılır, gök, yer, dağ ve ırmak ruhlarından medet umulurdu. Belirli hastalıklarda kullandıkları düzenli ilâçları yoktu.[4] Dolayısıyla, İslâm öncesi Orta Asya Türk tıbbını, uygulanan tedavi metotlarına, amaçlarına ve formasyonlarına göre iki grupta toplanabilir:

1. Kam (şaman) ve baksı denilen, Şamanizm'in büyüsel tedavi yöntemlerini uygulayan büyücü hekimlerin yürüttüğü tıbbî anlayış.

2. Otaçı, emçi ve atasagun denilen, droglarla ve diğer maddî tedavi yöntemleri kullanılarak yapılan, dönemin maddî tıbbî anlayışını temsil eden hekimlik.

İslâm öncesi Orta Asya Türk dünyasında böyle bir ayrımın mevcudiyetinin kesin delili, Kutadgu Bilig' de[5],[6] açıkça görülmektedir.

*Mu' Azzimler Birle Katılmaknı Ayur
Bularda basa keldi afsuncular
Bu yıl yeklik igke bu ol emçiler
Bularka yime ök katılgu kerek
Bu yıl yeklig igke okıgu kerek
Kalı asgı tegsün tise sen saña
Yime edgü tutgıl ay ersig toña
Otaçı unamaz mu'azzim sözün
Mu'azzim otaçıka evrer yüzün
Ol aymış otug yise igke yarar
Bu aymış bitik tutsa yekler yırar
Otaçılar Birle Katılmaknı Ayur
Bularda basa kaç kutu bar adın
Baka körse bilgi biligde öngin
Olarda birisi otaçı turur
Kamuğ ig togaka bu emçi erür
Yime ök kereklig sanga bu kişi
Anınsız onulmaz tirilik işi
Tirig bolsa yalnuk yime igler ök
İgin emçi körse otun emler ök
İg ol kör kişiye ölüm koldaşı Ö
lüm ol kişiye tiriglik tuşu
Bularnı yime edgü tutgıl yakın
Kereklig kişi bu küdezgıl hakın
Büyücülerle ilişkileri Söyler
Bunlardan sonra da büyücüler var,
Cin, peri derdini, bunlar ilâçlar.
Bunlarla da yine, katılmak gerek,
Cin, peri derdini okutmak gerek.*

*Eğer fayda gelsin, sana diyorsan,
Ey mert yiğit, yine, sen iyi davran.
Tabib onaylamaz, büyücü sözü,
Büyücü tabibten, çevirir yüzü,
O der, ilâç yese, derdine yarar.
Bu der, yazı tutsa, cinleri ırar.
Tabibler ile ilişkileri söyler
Bunlardan sonra var, başka sınıflar,
Dikkat et, bilgiden önde, bilgi var.
Bunlardan bir de, gör, tabiblerdir,
Tüm ağrı sızıya ilâç verendir.
Yine çok gerekli, sana bu kişi,
Onlarsız olmaz sağlığın işi.
Sağlığında insan, hep hasta olur,
Tabibler görse hemen, bir ilâç bulur.
Kişide hastalık, ölümle yoldaş,
Ölüm insanlara, hayatıyla eş.
Bunları da yine, yakın tut iyi,
Gereken kişiler, gözet hakkını.*

Yukarıdaki ifâdelerden, İslâmiyet'in kabulünün ilk yıllarında, Türk topluluklarında sağlık işlerini kamlar ile tabiplerin müştereken yürüttükleri, otaçıların/tabiplerin, bitki, maden kaynaklı ilâçları kullanarak, kamların/şamanların ise büyüsel işlemlerle, daha ziyâde rûhî problemleri tedaviye çalıştıkları görülmektedir.

İslâm öncesi Türk tıbbını büyüsel ve maddî olarak iki farklı grupta değerlendirmek yanılgıya yol açabilir. Çünkü sihrin nerede bitip, pozitif tıbbın nerede başladığı sorusunu tespit oldukça güçtür. Pozitif tıp olarak kabul edebileceğimiz ilâçların kullanılmasındaki temel düşüncenin günümüz geleneksel halk hekimliğindeki bazı pratiklerin, eski animizmin izleri olduğu, pek çok büyüsel işlemlerin, maddî araçlar, bitkisel ve hayvansal, mineral maddeler ile cansız bazı nesneler kullanılarak yapıldığı unutulmamalıdır.

A. Büyüsel İşlemlerle Hekimlik Şamanizm ve Tababet

İslâm öncesi Şamanizm'i kendine özgü bir tarzda yaşayan Türk dünyasında, sağlık ve hastalığın doğadaki iyi ve kötü ruhlar arasındaki dengeye bağlı olduğuna inanıldığından, ruhlarla kişi arasında aracılığı özel yeteneğe sahip şamanlar/kamlar sağlamaktaydı. Toplum içinde önemli bir yeri olan şamanların başlıca iki görevi vardı: Ruhun yitirilmesi veya kötü ruhların (körmöz)[7] insan ruhunu çalmasıyla ortaya çıkan hastalıkları tedavi etmek ve ölenlerin ruhlarının öte dünyaya gidişlerine eşlik etmek. Ayrıca, büyü yapmak, yağmur yağdırmak, bitki ve hayvanlarının çoğalmasını sağlamak, fal bakmak gibi büyüsel işlemler alanlarına girerdi.[8]

Kam, hastalıklardan arınma ve korunma amacını taşıyan tedavi ayinleri için, özel yeteneklerini kullanarak üzerinde sembolik figürler bulunan elbisesi, maskesi, sihirli olduğuna inanılan davuluyla, ortada yanan ateşin yanına yatırılan hastanın karşısında ayinini yapardı. Müzik, mistik ve büyümlü işlem olarak tedavide önemli bir yer alırdı. Hastanın etrafında dönerken kendinden geçen kam, ruhlar alemine yaptığı çetin yolculuğun sonunda kara tös (kötü ruh) Erlik'in huzuruna çıkar ve ondan hastanın tutsak ettiği ruhunu, "can yerine can vererek" geri isterdi. Ayinde en önemli safha, hastanın ruhunu kurtarmak[9],[10] için, kurbanı belirleyip, hastalığı hayvana naklederek kişiyi sağlığına kavuştururdu. Kurbanlar kansız (at kılı, paçavra, taş boncuk, ağaç vs.) veya kanlı (ızık/ıdık adı verilen et, süt ve gücünden faydalanılmayan hayvanlar) olurdu. Şaman bu görevini yerine getirirken yardımcı ruhları da yanına çağırırdı.[11]

Şamanizm'e göre insan, can (ruh) ve bedenden, beden de et (ed), kemik (söögi) ve kandan (kanı) meydana gelmiştir. İnsanın büyüme, nefes alma gibi bedenle ilgili bütün fizyolojik hayatî fonksiyonlarını sağlayan tın, ana karnındaki bebeğin yaşamasını sağlardı. Onun canlanması ise ayısıtların dağıntık hayat unsurlarını toplayıp, kut yaparak bebeğe üflemesiyle mümkün olurdu. Önceleri can, tın sözüyle aynı fonksiyona sahipken, sonraları can sözüyle ruh kastedilir olmuştur.[12] Can'ın, biyolojik varlığı sona eren insanla ölmediği, ölümsüz olduğu düşünülmüştür. İnsanda var olduğuna inanılan üç veya

yedi ruhtan biri, kişinin ölümü ile mezarda kalır, diğerkleri gök ve yer altına giderdi. Yolunu şaşırır veya onu kötü bir ruh (kara krms) yerse, dünyada başıboş dolaşarak insanların hastalanmasına sebep olurdu.[13] Yakutların kut dedikleri serbest ruhun gelmemesi hastalık sebeplerinden sayılmıştır. Akıl ve ruh hastalıklarında kut'u uğtu veya kut'u ęıktı olarak ifade edilen hastalığın tedavisi kut kuyuv (kut'u yerine koyma) olarak adlandırılan kurşun dkmeyle olurdu.

Çocukların iyi ruhlarla doğduğuna ve bu ruhların bir parçasının yeni doğanın plasentasında (son) bulunduğuna inanıldığından, hamile kadınları koruyan bu iyi ruh, plasentayla özdeşleşmiş ve Umay eski Türkçede plasentayı ifade eden kelime olmuştur. Bu sebeple yeni doğanın plasentası atılır veya açıkta bırakılırsa çocuğın hastalanacağına inanıldığından, kült özellikleri olan yerlere meselâ ağaç dibine gömülürdü.[14] Kötü ruhların rzgrla hastalık getirdiğ gerekçesiyle,[15] meselâ Teletlerde BatıDoğruzgrlarının, kulak yoluyla insanı hasta ettiğinden, tedavisi için, kötü ruhu çıkarmak amacıyla, kulak emilirdi.[16] Bazı eski Uygur metinlerinde gazdan meydana gelen karın şişkinliklerinin sebebi olarak yel (alku yel igig) düşünülmüştür.[17] Bunu, Dîvânı Lgti'tTrk'teki, yel için verilen karşılıklar arasında cin arpması (III/14421, 16314), Kutadgu Bilig'deki kamların yel (cin çarpması) ve perilerin sebep olduğ hastalıkları tedavi ettikleri kayıtları desteklemektedir.[18]

Kara tslerden (kötü ruhlardan) olan Erlik, salgın hastalıklara sebep olduğ gibi, kurban vermeye zorlamak için insanlara çeşitli felketler gönderirdi. İnsanoğlu onun istediklerini yapmazsa ktlklere uğrar veya hastalanırdı.[19]

Eski Türk tıbbında, bir tür karantina olan, hastaların tecrit edilmesi toplumun inançları doğrultusunda tatbik edilen pratikti. Bedeni işgal eden kötü ruhların sadece hastanın vücudunda kalmayıp, sağlıklı kişilere de geeceğ inancı, her hastalığın bulaşıcı olarak telakki edilmesine yol açmış ve bunu önlemek için de hastanın tedavi ve bakımı özel çadırlarda

yapılmaya başlanmıştır. Tedaviyi sürdüren şamanın/kamın dışında, bakımıyla ilgilenenin dışında, en yakınlarının dahi hasta yanına girmesi yasaklanmıştı.[20] İbn Fazlan, Plano Carpi ve Rubruk gibi gezginlerin gözlemlerine göre, Oğuzlarda, biri hastalandığında, onu uzakta kurulan bir çadırdaki yanına ekmek ve su koyarak tecrit ederlerdi. Ona yaklaşılmazlar ve hastalığı süresince onunla ilgilenmezlerdi. Çadırının önüne, içinde hasta olduğunu belirtmek maksadıyla bir mızrak dikerlerdi. Ordugahta biri hastalanırsa etrafına nöbetçiler konurdu. Hasta ölürse, ölüyü ve eşyalarını olduğu yerde bırakıp yöreyi terk ederler, eşyalarını ateşten geçirilerek temizlerlerdi.[21]

Şamanist toplumlarda ihtiyarlık tedavisi olmayan bir hastalık olarak düşünüldüğünden, bazı Sibiryâ kabilelerinde olduğu gibi Hazarlar da ihtiyarlayan hakanlarının hayatlarına son verirlerdi.

Şaman/hekim ile hasta arasında uyumlu ilişkiler vardı. Telkine dayalı tedavi seanslarının, hastanın hekimine duyduğu güvenle, çoğu zaman başarıyla sonuçlandığı tahmin edilebilir.

■ Kam ve Baksılar

Kamlar, kendilerini tabiatüstü güçler tarafından seçildiğine inanan, doğuştan bu işe yatkın, insanlardan uzak, içe dönük yaşayan, telkinle şiddetli transa geçebilen, parapsikolojik haller gösteren, kutsal alan/ruhlar alemi ile insan arasında özel durumu ile aracılık ettiği düşünülen özel kişilerdi.

Hunlarda atakam, eşkam,[22] diğer Türk topluluklarında kam olarak adlandırılan bu kişilerin görevleri ve toplum içindeki statülerini, Cüveynî'nin, "Uygurlarda sihir ilmini bilenlere kam derler, bunlar şeytanlara hükmettiklerini iddia ederler. Hastaları da kamlar tedavi ederler" ifadesi, açıkça göstermektedir.[23] Kam, Divânı Lûgâti'tTürk (I/23627, 28319, III/1579, 4437) ve Kutadgu Bilig'de, kâhin, hakîm karşılığında kullanılmıştır. Orta Türkçe döneminde, Codex Cumanicus'ta geçen kam katun[24] ifadesinden kadın şamanların varlığı anlaşılmaktadır. İslâmî dönemde kelime şifa verici hakîm, arif

anlamında kullanılmaya devam etmiştir.[25]

Baksı ise, eski Uygur metinlerinden başlayarak Türk lehçelerinde baksı (Uyg.), bahşı (Çağ.), bahşı, bakşı (Türkm.), bakşı, baksı, baksa (Kırg., Kaz.) şeklinde kullanılmıştır.[26]

Uygurlar arasında Budizm'in kabulünden önce, ruhanî, büyücü, falcı, hekim, cerrah anlamlarına gelen bakşı, kamın karşılığı olup, hastalıkları teşhis ve gelecek hakkında fal bakarak (kumalak salmak)[27] kehanette bulunan, müzik ve büyüsel işlemlerle hekimlik icra ederdi. Kelime, Uygurlardan sonra anlamını değiştirerek, İslâm ülkelerinde kurulan Türk ve Moğol Devletleri'nde, bu dillerini bilen ve Uygur harfleriyle yazabilen kâtip, XVI. yüzyılda Timurlulardan sonra da halk şairi, aşık anlamında kullanılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, baksılar, Türk kamlarının, İslâmî dönemdeki devamıdır denilebilir. Günümüzde de yer yer Orta Asya'da varlığını sürdürmektedirler. Meselâ, Başkurtlarda bağucu adıyla loğusalarda ortaya çıkan albastı hastalığında bunlara baş vurulmaktadır.[28]

■ Atalar Kültü

Türkler arasında önemli yere sahip olan atalar kültüründe, ecdadın ruhlarından hastalıkların giderilmesi için medet umulurdu. Bunu, Dede Korkut hikâyelerindeki, "Oğuz'un tam bilicisi, ne derse olan, gaipten türlü haber söyleyen, Tanrı katında gönlüne ilhamlar verilen biri" ifadesiyle, Korkut Ata'nın kam ve kerâmet sahibi olduğuna dair sözcükleri teyit eder.[29] Ali Şir Nevaî onu bir veli olarak gösterirken, bir diğer Türk tarihçisi onu, Mecusilerin hekimi ve rahipleri olan bakşılerin peygamberi olarak gösterir.[30] Korkut Ata'nın kabrini ziyâret edenlerin hastalıklarından kurtulduklarına inanılması, Şamanizm'in kalıntısı olarak günümüze kadar gelmiştir.[31] Atalar kültü de diğer kült ve motifler gibi İslâmiyet'in kabulüyle Müslümanlaşarak evliya kültürüne dolayısıyla geleneksel tıbbımızda yaygın olan türbe ve yatırlara baş vurma şekline dönüşmüştür.

■ Yersu Kültü

Hastalıklara kötü ruhların sebep olması yanında, iyilikçi yersu ruhlarının memnun edilmedikleri, kendilerine yeterince kurban sunulmadığında da kişileri hasta ettiklerine inanılmıştır. Ruhların toplandığı kutsal yerler arasında sayılan dağ tepeleri, hastalıkların tedavilerinin yapıldığı yerler olmuştur.[32] Bu pratikler, bozkırlarda yaşayan kabilelerde taş ve toprakların üst üste yığılarak meydana getirdikleri ve oba adı verilen höyüklerde devam ettirilmiştir.[33]

Türk inanç sisteminde, akarsu, göl ve pınarlar doğa üstü güçlere sahip olduğundan, tıbbî amaçlar için de kullanılmıştır. Irmak ve göllerin ruhlarına özellikle kısırlığı giderici olarak baş vurulmuş, kaynak sularını içme veya kaynaktan avucuyla aldığı nesneyi yutmayla hamile kalınacağına inanılmıştır.

Ağaç ruhlarından bir şey istenirken, ağacın sevdiği şeyleri meselâ bez parçasını kurban olarak sunarlardı. Kayın, çam, köknar, ardıç gibi özellikle bozkırda veya ormanın boşluklarında tek başına bulunan ağaçlar kutsal sayıldığından meselâ, çocuğu olmayan Yakut kadınları, kayın ağacının köklerine adeta tapınarak, dualar ederek çocuklarının olmasını isterlerdi.[34]

■ Alazlama

Kötü ruhların ve eşyaların ateşle temizleneceği inancı ve eski ateş tanrısı Odçiğin (Odkan, Kalakan) adına yakılan kutsal ateşlerin kalıntıları olduğundan,[35] yeni doğum yapmış kadınları ve çocuklarını kötü tabiatlı al ruhundan korumak veya hastalanmışsa tedavi etmek için, alazlama denilen yağlı bir paçavranın tutuşturularak hastanın etrafında dolaştırılırdı.

Türk topluluklarında hilekâr, yaşlı bir kadın, bazen sarışın bir kız olarak tahayyül edilen al ruhunun, doğum sonrası ortaya çıkan ve halk arasında albastı, al basması olarak adlandırılan loğusa hummasının, loğusanın ciğerini suya

atmasıyla meydana getirdiğine inanılırdı. Korunmak için, alın korktuğu nesneler (demir, kurt kılı veya dişi, kartal tırnağı, süpürge, boncuk) hastanın yattığı yere bırakılır,[36] hastanın üzerine kırmızı bir nesne konur, davul çalınırdı. Alın ciğerleri çalıp suya atmaması için hastanın bulunduğu ortamda su bulundurulmaz, onu şaşırtmak amacıyla çocuğun yattığı beşiğe bebek kuklası veya ciğer konurdu. Günümüz Türk dünyasında alazlama denen tedavi şekli o günlerin hatırası olarak yaşamaktadır.[37]

■ Uçuklama

Alazlamanın bir türü olup, atalarımızın uçguk dedikleri bir ruhun, ağız çevresindeki yemek artıklarını yediği ve gezindiği yerlerde aynı adı taşıyan kabarcıklar oluşturduğuna inanılırdı. Bunun tedavisi için, tutuşturulan paçavra hastanın başı üzerinde çevrilip ocağa atılır veya ekmek parçaları uçuğa dokundurulup köpeğe yedirilir,[38] ya da içine kömür ve tuz konmuş bir fincan suyu, üstü örtülen hastaya püskürtülür, sonra bir tavuk veya bez parçasını başında döndürüp bir yere atarlar, arkalarına bakmadan eve dönerlerdi. Moğollarda buna dzolik gargahu denir.[39]

■ Göçürme

Hastalığın bir başka canlıya aktarılmasıdır. Temeli, hastalığı kurban edilen hayvana göçürmek teşkil eder. Hastanın canı, ya kurban hayvanına ya da cansız bir nesneye (tahta, bez, keçe) nakledilir.[40] Göçürmenin bir varyantı aynalma/aylanma olup, hastanın çevresinde can verecek bir kurban veya cansız bir nesne dolaştırmaktır.[41] Oğuzlarda Başa dönmek olarak geçen aylanmak/aynalmak, muhtelif Türk lehçelerinde kurban olmak anlamındadır. Bir hastayı iyileştirmek için onu seven kimsenin hastalığın kendisine göçürülmesini, yani üzerine almasını sağlamak amacıyla, “hayatımı sana kurban edeyim”, anlamında “Aynalayın sende! Senin ağırlığın bana olsun, göçsün”, diyerek, hasta veya onu temsilen bir kuklanın etrafında üç defa dönerek yapılırdı. Dede Korkut hikayelerinde de görülen

bu gelenek, günümüzde Anadolu'da "Başımın gözümün sadakası olsun", deyip, verilerek sadaka üç defa başta çevrilerek yapılır.[42]

■ Kurşun Dökme

Bazı hastalıkları uzaklaştırmak amacıyla kurşun dökme Şamanizm'de mevcuttu. Şamanistlerde buna kut kuyma denir ki kut dökme demektir. Kötü ruhlardan birinin çaldığı kutu, yani talih, saadet unsurunu geri döndürmek için yapılan sihri bir işlemdir.[43]

■ Fal (Irk) Bakma

Türk dünyasında yaygın bir geleceği anlama yolu olan fal ile, bir kimsenin geleceğinin tespit edilebileceğine inanıldığından, kişinin ileride hasta olup olmayacağı fal yolu öğrenilebilirdi. Falın Uygur Türkçesinde karşılığı ırk, Kırgızlarda tölgedir. Irk'ın Dîvânı Lûgâti'tTürk'te (I/4217) karşılığı kâhinlik ve faldır. Irık, ırg şeklinde de kullanılır. Bu işi yapanlara da ırımçı denirdi.[44] Pek çok Türk lehçesinde fal karşılığı ırk kullanılmıştır.

Koyun, keçi gibi bazı hayvanların bazı organ parçalarında, geleceğin yazılı olduğu inancıyla[45] fal bakmak için, kürek kemiği ateşe atılarak, kemikte oluşan çizgi ve çatlaklara göre hüküm çıkarılırdı. Bu tür fal bakanlara yağrınçı denirdi. Fal bakma yollarından biri de kumalakçı denen kişilerce kırk bir tane taş, nohut veya koyun pisliği kullanılarak bakılan kumalak falı idi.

■ Arbav

Yılan ve diğer zehirli hayvanların ısırmasıyla meydana gelen zehirlenmeleri, büyüsel ve dağlama gibi ampirik şekilde tedaviye çalışan ocaklı kişiler olarak arbavcı grubu vardı.[46]

■ Koruyucu Nitelikteki Büyüler

Kült sayılan hayvanlara ait parçalar (kurt dişi, tırnağı, kılı, kemiği; ayı tırnağı, dişi, kartal pençesi...) ile onları temsil eden figürler, stilize edilmiş nesneler de yaygın olarak kullanılmıştır. Altay dağlarında Göktürk kurganlarından çıkarılan otacı/otaçı Akkün Sengün'in[47] kemerine bağlı keselerden birinde bulunan, üçü insan biri de hayvan olmak üzere dört diş, kişinin çektiği şiddetli diş ağrısı sebebiyle, hayvan dişini tılsım olarak kullandığını düşündürmektedir.[48] Kült sayılan hayvanların boynuzları, bazı bitkiler içinde varlığına inanılan gizli güçleriyle nazarlık veya ilâç olarak kullanılmıştır. Bazı taşların yapı ve şekillerinin hastalık belirtilerine benzemesi, eski tıbbın "Benzeri, benzer ile tedavi" felsefesine göre tedavide kullanılmasına yol açmıştır. Bu pratikler de sonraları, İslâmî kisve altında Müslüman baksılar tarafından tedavi amacıyla yaşamasına devam etmiştir.

B. Maddî Tedavi Uygulayan Hekimlik

Otaçı ve emçi olarak isimlendirilen hekimler, kamların aksine bitki, hayvan ve mineral kökenli ilâçlarla hastalarını tedavi ederlerdi.

Otacı, ot kelimesinden türetilmiştir. Eski Türkçede ot, tıbbî bitki, ilâç, zehir ve kendiliğinden yetişen bitki anlamındadır (DLT, I/1411). Otacı ise, otamak (ilâç yapmak) fiilinin köküne meslek bildirme eki (cı, çı) getirilerek türetilmiş Türkçe bir kelime olup hekim anlamındadır (DLT, I/358, 29922).

Eski Türkçede ilâç ve devâ karşılığı ilk devirlerde em (DLT I/383), ot em[49] ve sem ile beraber emsem olarak kullanılmıştır (DLT, I/40728). Em kelimesinden türeyen emlemek, hastalığı ilâçlarla tedavi etmek (DLT, I/28719) demektir.

Emçi hekim anlamına geldiği gibi ilâç yapan eczacı anlamını da taşır. Dîvânı Lûgâti'tTürk'te hekim karşılığı atasagun da kullanılmaktaydı (I/865, 4035).

Bitkilerle tedavi büyüsel tedaviler kadar eski olmasına rağmen, Türkler arasında bu uygulamayı yapan hekimlerin geç dönemlerde ortaya çıkışı, atalarımızın hayvancı konargöçer

oluşlarının veya Uygur Dönemi'nden önceki dönemlere ait yazılı belgelerin olmayışındandır.

Kutadgu Bilig[50], Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'ndeki,[51] ve aşağıda örneklerini vereceğimiz Dîvânı Lûgâti'tTürk'teki[52] tıpla ilgili kelimelere bakarak, Uygurlardan itibâren İslâm öncesi Orta Asya Türk tıbbının geçmişe göre hayli gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Dîvânı Lûgâti'tTürk'te tıpla ilgili kelimeler şunlardır: sağ: sağlık (I/894), sükel, igçil: hasta (II/102) (III/574), ig, kem: hastalık (I/4319)(I/38819), iglemek (I/28716), kemlemek (III/30110): hasta olmak, iglelemek, kemlenmek: hastalanmak (I/25914)(I I/25325), igletmek, kemletmek: hastalatmak (I/2663)(II/3492), iglenmek: bir parça hastalanmak, ağrısı tutmak (I/25914), kartamak, kartanmak, samlatmak: sağaltmak (I/24513)II/24818)(III/2985), onğulmak: iyileşmek, ot, em, sem: ilâç (I/357)(I/383) (III/1577), otaçı, emçi, atasagun: tabib (I/358)(I/384)(I/8625), otamak, emlemek: tedavi etmek (III/25214)(I/28719); atgag: karındasu birikmesi, hidropsi, (I/11820), bars: bit ve pire ısırmasıyla ciltte oluşan kabartı (I/3486), baş: yara (I/19123), balıg: yaralı (I/1925), baş tüklemek: yaranın ateşle dağlanması (III/30120), bezgeç: titretici sıtma, titreme (II/2895), bıçgıl, bıçılğan: el ve ayak derisinde oluşan çatlaklar (I/48027, I/51918), çektürmek: kan aldirmek (II/18818), çelpeklenmek: gözün çapaklanması (II/27711), çerlenmek: vücudun ağırlaşp, hastalanması (II/24418), dağ, tükün: dağlama (III/15320) (I/41418), emrişmek: uyuz v.s.'den kaşınmak, deride karıncalanma (I/29120), isitmek: sıtmaya tutulmak (I/2103), kabargan: ciltte kaşıntı veya sıcaktan oluşan kabartı, sivilce (I/51622), kepek: kepek (I/39012), kiçinmek: kaşınmak (II/15625), köglenmek: yüzde çil çıkmak (I/25320), kanagu: kan almakta kullanılan neşter (I/44717), sorgu: kan almakta kullanılan bir alet (I/164), belig: yaraları deşmekte kullanılan mil (I/38523), arkacak: ağza ilaç damlatmak için kullanılan içi boş alet (I/14422).

Hastalık türleri, anumı: cüzzam (I/13713), çeçek: çiçek hastalığı (I/38814), çor: avret yeri bitişik kadın

(III/12126), enüç: göze inen perde (I/5228), ısırk: göze perde inmesi (I/9914), enüçlemek: göze inen perdenin tedavisi (I/3001), inegü: göbek üzerinde kulunca benzer hastalık (I/1397), isitmek: sıtmaya tutulmak (I/2133), sarıglığ: sarılık hastalığı olan (I/49616), tirsek: arpacık (III/42420), bukuk: guatr (II/28523), çıpkan: vücutta ortaya çıkan kırmızılık (*zizyphus vulgaris*) (I/44820), közümekliğ: gece görüp, gündüz göremeyen hasta (I/47717), kültgü (I/43018), külgü: kalp durması (I/I357), ötrüm: müşil (I/10619), sarıg suv: karında toplanan sarı su, ödem (I/37420), sarığ kezik: sarılık hastalığı (I/49616)(I/39112), sengil: yüzde çıkan ergenlik, siyil; yüzde meydana gelen çiğit hastalığı (I/4831), tamurmak: burun kanamak (II/852), temregü: temre (I/49119), tirsgek: arpacık (III/42420), toga: iç ağrısı (III/22427), udhuz: uyuz (I/5423), um: karın şişkinliği, kursak bozukluğu, hazımsızlıktan midesi şişmek (I/4910), yubakulak: sıtmadan titreme (III/569), uçguk: nezle (I/9817), sükül: siğil (III/301).

İlâçlardan, avılku: meyvesinin suda eritilerek göz hastalığında kullanılan bir bitki (I/49810), bezinç: bağlarda biten, kıvırmalı renkli, dal ve yaprakları ilaç olarak kullanılan bir bitki (III/37314), iprük: kabızlığa karşı yoğurt ile süt karıştırılarak kullanılan ilâç (I/1016), kunduz kayrı: kunduz taşından yapılan ilâç (I/4588), ışgun: şerbeti çiçek hastalığında kullanılan, kırmızı çiçekli bitki (I/1095), çahşu: filiz herç. *Lycium* otu olup, usaresi göz hastalıklarında kullanılır (I 42321), çurnı: Türk hekimlerinin yaptıkları sürgünlük ilâç (I 4351), yakrıkan: yelden çatlayan dudakların tedavisinde kullanılan bir bitki (III/561), ilrük: safra ve balgamı söktüren bitki tohumu, üzerlik tohumu, keküş: şişliklerde kullanılan bir ilâçaksırgan otu (I/40722), kezik: sıtma (I 39313), kızlamuk: kızamık (I/5283), sıgun: adam otu (Cinsî gücü artırmak için kullanılıyordu) (I/40923), süt ötrüm: kabızlıkta kullanılan mercimeğe benzer bir bitki (I/1071), tanga yava: kasnı ağacı püsesi. Yoğurtla karıştırılarak tutmaca katılarak ona renk veren bir ilâç (I/43420), toy: ilâç yapılan bir ot (III/14124), yakığ: yara

tedavisi için çeşitli ot ve nesnelerden yapılarak ağırlı, hasta yerin üstüne konan ilâç (I/42728), bu işleme de yakığ yakmak (III/6210, 9611) denir. urumday: zehir etkisini gideren taş, panzehir, uyutucu otlar (III/1548) da kullanılıyordu. Destanlarında ifade edilen dağ çiçeği ile ana sütü karışımı yaralarda kullanılmaktaydı.[53]

Komşu ülkelerden Hindistan'dan getirilen ilâçlar arasında, arubat: demirhindî, hasnı (çocukları semirtmek için kese içine konup emzik gibi çocuğun ağzına konurdu), İrvi (I/1288), uragun (I/1384) ve zehirli bir bitki olan kara ot (III/22216) sayılabilir.

Ayrıca bazı hastalıklarda okuyup üfleme (III/28126), yel yelpinmesi (III/14421) denen cin çarpmasında, hastanın yüzüne soğuk su serpilerek “kovuç kovuç!” (kaç kaç) denir ve üzerlik veya öd ağacı ile tütsülenir (III/1638) veya çocuğun yüzüne tütsü yapıldığı sırada “ısrık ısrık!”, denir ki “ey peri ısırılmış olasin!”, demektir (I/9914). Çocukların göz değmesinden korumak için ise yüzüne egit denen, safrana bazı maddeler karıştırılarak, yüze sürülürdü (I/518).

Codex Cumanicus'ta, Kıpçaklarda sıhhat anlamında sağlık, hastaya sökel, hastalığa sökellik, ilâca ot, hekime otaçi, neştere sungulza, cüzzama kelepen, uyuzlu kişiye guturgan, sıtmaya issilik denirdi.[54]

■ Uygur Tıbbî Metinleri

İslâmiyet öncesi Orta Asya bilimsel Türk tıbbını, bu dönemin yegâne yazılı kaynakları olan Uygur tıbbî metinlerinden öğrenilebilmekteyiz. Yirminci yüzyılın başında Albert von Le Coq (1860-1930) başkanlığındaki heyetin Orta Asya araştırmaları sırasında İdikut'da (Turfan) bulunan yazmalar arasında, R.R.Arat'ın yayınladığı,[55] biri tam (TID 120) diğerleri parçalar halinde otuz bir tıbbî metne ait çalışma dışında, değişik alanlardaki Uygur metinleriyle birlikte yayınlanan eserler içinde de on dört tıbbî belge bulunmaktadır. Böylece mevcut kırk beş Uygur tıbbî literatürü, konularına göre tasnif edildiğinde aşağı yukarı bir tıp kitabında olması gereken

hastalık ve ilaçların varlığı tespit edilebilir.

Bu metinlerin yazı ve imlâlarına nazaran pek eski devirlere ait olmadıkları anlaşılmaktadır.[56] Tıbbî metinlerde geçen hastalık, ilâç, bitki vb. adlarının Eski Türkçe söz varlığının araştırılması açısından da özel bir önemi vardır. Çünkü bu gibi terim niteliğindeki sözcüklere başka metinlerde rastlanmamaktadır.[57]

Yakın zamanlarda yapılan karşılaştırmalı araştırmalar, Uygur tıbbî metinlerinin, başta Vabghata'nın Astangahrdayasamhita olmak üzere Yogasataka, Siddhas#ra adlı meşhur Hint tıp kitaplarından çeviri olduğu tespit edilmiştir. Bütün bu verilerin ışığında Uygur tababetinin, büyük ölçüde dönemin Sanskrit, Sogd, Çin vs. gibi dillerden çevri yolu ile elde edildiği ortaya çıkmaktadır.[58]

Uygur tıbbı hakkında en geniş bilgi, Reşit Rahmeti Arat'ın çalışmasının[59] Türkçe tercümesi olan S. Ünver'in yayınından[60] öğrenilebilir: Buna göre, 31 parçalık koleksiyon içinde Uygur harfleriyle yazılmış her sayfasında 10 satır bulunan 21 sayfalık tek tıp kitabının 11. yaprağının ikinci kısmı ile sondan dört sayfası eksiktir. 201 satırlık metnin konuları baş ağrısı, saç kepeklenmesi, göz hastalıkları (puslu görme, göz yaşarması, göz adalelerinin felci, körlük ve gece körlüğü.), kulak ve burun (nezle, burun kanaması ve burun ırları) hastalıkları, ağız hastalıkları (ağız kokusu, ağız kası felci), diş hastalıkları (diş ağrıları, diş çürümesi), boyun hastalıkları (boyun ağrıları ve ırları), ses kaybı, solunum bozuklukları (nefes darlığı, solunum güçlüğü.), göğüs ve kalp hastalıkları, yan ağrıları, genel vücut ağrıları, mesane hastalıkları, kulunç, ateş, ayak hastalıkları, deri hastalıkları (ırlar, siğil, cüzam.), eklem çıkıkları ve burkulmaları, akıl hastalıkları, kadın hastalıkları (çocuk düşürme, doğum, meme iltihapları), cinsi organ hastalıkları ve iktidarsızlık hastalıklarına karşı kısa reçeteler ihtiva eder. 29 hastalığa karşı 88 çeşit ilâç terkipleri verilmiştir.

Günümüzden bin sene önce yazılmış olan bu metnin dili de oldukça sadedir. Bu kitaptan birkaç reçete örneğini bugünkü Türkçesiyle birlikte veriyoruz:

● Göz hastalıklarına reçeteler: (S. sayfa, s. satır)

(S. 3/s. 24) Köz agrıg em. Kişi öti tonuz öti eçkü öti (25) tavişkan öti bu törteğüte kayusu bolsar. (26) kara kara kaç ıgaç kasıkın otka (27) küyürüp külin alıp suvka yogurup közke yakgu ol, bat edgü bolur.

[Göz ağrısına ilâç: İnsan ödü, domuz ödü, keçi ödü veya tavşan ödü (dördünden herhangi biri) alınır, kara kaç ağacının göbeği yakılarak, külü su ile karıştırılıp göze sürülürse, hemen iyi olur.]

(S. 4/s. 33) Kayu kişi kiçe edgü körmeser (34) kara eçkünün ögsüz baiırına içine (35) pitpidini saçıp otka kömüp köpikin alıp (36) közke sürtgül, kiçe edgü körür.

[Eğer bir kimse gece körlüğüne müptelâ ise, bir siyah keçinin ögsüzciğerine karabiber saçılarak ateşe gömülür ve köpüğü göze sürülürse, (hasta) iyi görür.]

(S. 6/s. 58) Yana kişi ötin alıp böriile közke sürtser açılır. (Eğer insan ödü kurtlu göze sürülürse, göz açılır.)

(S.7/s. 65) Köz yaruksuz bolup üküş telim yaş aksar köz öze sürtser y(i)me edgü bolur.

(Eğer bir göz paslanır ve çok yaş gelirse, o zaman kendir yağı sürürülürse, iyi olur.)

(S. 9/s. 85) Köz emi başlatı. Köz yaruksuz bolup közte telim sovuk yaş (86) aksar ud ötin közke sürtser köz yaruk bolur. (87) Yana em közte isig yaş aksar yig şeker sarıg munga (88) çurnı kılıp inek yağı birle katıp burunka kodsar edgü bolur.

(Göze ait ilaçlar verilmeye başlanır: Eğer göz puslansa, gözden çok fazla soğuk yaş aksa, sığır ödü sürülürse, göz berraklaşır. Bir başka ilâç: Eğer gözden sıcak yaşlar aksa kamış şekeri ve sarı munga, toz haline getirilir ve inek yağı ile karıştırılıp buruna sokulursa, iyi olur.)

● Diş Hastalıklarına Reçeteler

(S. 5/s. 46) Tiş agrıgka üç yaşar kara udnung mayakın (47) işiçte çokuratıp yaksun, agrıgı kiter.

(Diş ağrısına karşı ilâç: Üç yaşındaki kara öküzün bokunu bir kapta kaynatarak üzerine sürülürse, iyi olur.)

(S. 8/s. 70) Tişni kurt yiser bor sirkesin agızka tutup birgerte (71) tökgü ol edgü bolur.

(Diş çürümesinde sirke ağza alınır, çalkalanır ve tükürülürse, iyi olur.)

(S. 10/s. 97) Tiş agrıg em kara ud mayakı sirke birle (98) çokuratıp tepizteki teve kayakı tuz (99) birle sokup bor birle bulgap işişte ısıtıp böz kapçuk (100)ta urup künçit yağı sokup tiş öze urzun. (101) Sarıg erük urugı sokup bor sirkesi birle agızta tutsar, söner.[61]

[Diş ağrısına karşı ilâç: Bir siyah öküzün boku, sirke ile kaynatılıp (veya) çayırlıktaki deve boku, kırmızı tuz ile kaynatılıp (99) şarap ile karıştırılıp bir tencerede ısıtıldıktan sonra ketenden torbacıklar içinde, susam yağı ile diş üzerine konulur. (101) Eğer bir zerdalinin çekirdeği dövülür ve sirke ile ağızda tutulursa, diş ağrısı geçer.]

● Cinsî gücü artırıcı ilâç:

(S. 8/s. 75) Er kişi er işinke ket bolayın tiser (76) adgının singirin alıp uşak tograp kölikete (77) kurıtıp inçke sokup elgep ingek yağı böri öti (78) birle katıp uvut içinge sürtser erliki ket bolur. [Eğer insan tam cinsî güce sahip olmak isterse, erkek atın sinirini küçük parçalara ayırıp, gölgede kurutup, iyice dövüp, elekten geçirip, inek (tere) yağı ile karıştırılıp, kadın cinsel organının içine sürerse, erkeklik gücü artar.]

Arat'ın yayınladığı metinlerdeki bir çok kelimenin diğer dillerdeki asılları ile karşılaştırılmasıyla, birçok kelimenin, okunuş ve çevirisinin hatalı olduğu tespit edildiğinden, yeni çalışmalarda düzeltilerek yayınlanması gerekecektir.

Tedavide gıda olarak kullanılan meyve ve sebzelerden de ilâç olarak faydalanmışlardır. Bunlar arasında üzüm, nar, kabak, susam, soğan, sarımsak sayılabilir. Bazı bitkilerin Hint kültüründen alındıkları, isimlerinin Sanskritçe olmasından anlaşılmaktadır.[62]

Uygurlar tedavide basit ve kompoze ilâçlar kullanmışlardır. İlâçların hazırlanış biçimleri, veriliş yolları, merhem dekoksiyon, infüzyon, hap, kurs, fitil, toz, kül, damla şeklinde; süngük, çan, si, mercimek, bıçak ucu, tang, ayag (çanak), kaşık, arpa gibi miktarlarda günün belirli saatlerinde, merhem, hap, fitil, toz, damla ve şurup şeklinde verilirdi. İlaçların hazırlamasında yardımcı madde olarak et suyu, bal, pirinç suyu, şarap, tereyağı, yoğurt, keçi sütü, eşek sütü sayılabilir.[63]

Tıbbî amaçla kullanılan maddelerin büyüsel düşünceden tamamen uzak olduğu görüşünün doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü tıbbî metinlerdeki büyüsel işlemlerin büyük bir kısmının maddî araçlar, bitkisel ve hayvansal, mineral maddeler ile cansız bazı nesneler kullanılarak yapıldığı görülmektedir. Hayvansal haplar arasında kurt kemiği, ödü, dili, geyik boynuzu ve hayvan idrarların kullanım amacı bunların eski devirlerin kült sayılan hayvanları olması sebebiyle kısmen büyüselidir. Meselâ, afrodizyak olarak kullanılan kurt ödü, tereyağı ile karıştırılıp kadının genital organına sürüldüğünde erkeğin cinsi gücünün artacağı tıbbî metinlerde kayıtlıdır. Kurttan türeme ile kurt ana motifi güçlülüğü de simgelediğinden, büyüün sempatik temas yoluyla bu güç erkeğe geçerek afrodizyak etki göstereceği düşünülmüştür. Ayrıca “parça bütünü temsil eder”, prensibiyle vahşi hayvanların safralarının kullanımı da, safranın cesaret sembolü görülmesiyle hayvanının safrasıyla kişinin bu özelliği sahip olacağına inanılmıştır. Gizli güçler ile ruhların canlı cansız her nesnede olduğuna inanılmıştır. Çeşitli tedavi doktrinlerince, “benzeri benzerle ve zıtlarla tedavi”de, büyüün taklit ve temas şekilleriyle homeopatik ve allopatik uygulamalarda bitkisel, hayvansal ve mineral kökenli haplar uygulanmıştır.

Uygurlar bazı hastalıkların tedavisini, akupunkturun farklı bir uygulaması olan dağlama yoluyla gidermeye çalışmışlardır. Birçok yayında kullanılan, içerisinde üç insan figürünün bulunduğu 17,5×71,5 cm. ebadında, rulo şeklindeki tıbbî yazmayı inceleyen Alman araştırmacı F. W. G. Müller

(1863-1930),[64] figürlerdeki noktaların Çin ve Japonya'da akupunktur noktaları olduğunu, fakat yazmanın Tibet ve Sanskrit menşei göz önüne alındığında bu noktaların hacamat ve dağlama noktaları olması gerektiğini ifade etmiştir.[65] Metnin bir yerinde, "iki tsun yirte. Yana altın ölük.. öt tamarı bolur", kaydı vardır. Tsun, akupunktur noktalarının yerlerinin saptamasında kullanılan özel parmak ölçüsünü,[66] öt tamarı ise, akupunktur sisteminin safra kesesi meridiyenini, resim üzerinde işaretlenmiş olan noktaların karşısında yazılı talta ise dalakta anlamına gelir ki, tal: dalak[67] meridiyenini ifade eder. Böylece resimdeki üsteki nokta dalak meridiyeninin 21., alttaki ise 15. noktasına tekabül etmektedir ki, bunlar özellikle safra kesesini ilgilendiren sindirim sistemi bozukluğunda kullanılmış olabileceğini düşündürür. Bu bilgiler Müller'i doğrular.[68] Wan Shu'ya atfedilen ve XIII. yüzyılda Farsçaya çevrilen Tansuknâmei İlhan der Fünûn Ulûmi Hataî'de, Hıtay (Uygur bölgesi) Türk hekimlerinin dağlamada aşırıya gittiklerini tekrarlar sonuca götüren yerine, akupunktur noktalarının bir kerede nedbe dokusu meydana getirerek devamlı irritasyonu sağlayan dağlamayı tercih ettikleri gösterir.[69] Uygur tıbbî metinleri dışında, bazı tarihi kaynaklarda da İslâm öncesi Türk tıbbı ile ilgili bazı kayıtlara tesadüf edilmektedir. Sarı Irmak'ın doğusundaki bölgede bulunan Bin Buda Mağaralarının altıncısında kabartma tasvirlerden birinde, yatan bir hastanın başında, kalpağı, uzun ceketi pür dikkat hastasını muayene eden bir hekim tasviri bulunmaktadır.[70] VIVIII. yüzyılları arasında yaşadığı tahmin edilen otaçı Akkün'ün mezarında bulunan gümüş tasın altında KökTürk harfleriyle Otaçı'nın (Akkün), bir prensin danışmanı ve yeminli arkadaşı olduğu belirtiliyor. Uygurlarda odacılar/otaçılar iligi (hekimlerin prensi), otaçı bakşı (hekim keşiş) görülmeye başlanmıştır.[71] Bu ifadeleri göz önüne alarak, Dîvânı Lûgâti'tTürk'te, hekim ve Karluklarda soylu kişiye verilen bir unvan olan atasagunun (DLT, I/865, 4035), statüsü yüksek bir hekim olduğunu (hekimlerin başı) düşündürmektedir.[72]

Türkler İslâm'ı kabul ettikleri ilk devirlerde, eski geleneklerinin büyük bir kısmını devam ettirmişlerdi. Bu dönemde münferit de olsa bazı bilimsel faaliyetlerin ve hekimlerin varlığını tespit edebiliyoruz. 730 yılında Nato adındaki Türk hekimi, Toharistan'dan Çin'e gittiğinde yanında Çin bilim adamlarının hiç tanımadığı birçok tıbbî ilâcî götürmüş ve orada bilgisi ve hazakatiyle yüksek bir mevki kazanmıştı. Çin yıllıklarında, 759 tarihinde Toharistan Yabgusu tarafından Çin imparatoruna gönderilen hediyeler arasında iki yüz çeşit tıbbî preparat, birçok ıtriyâtın mevcudiyeti kaydedilmiştir.[73] Birunî, elCemâhir fi ma'rifeti'lCevâhir'inde (s. 85), küçüklüğünde, her yıl Sütken taraflarından gelen, Hârezmşah'a getirdiği hediyeler arasında içinde mumya da bulunan kendi imâlatı etkili ilâçları olan bir kişiden bahseder.[74] Yine İbn Kuteybe (ö. 890), Te'vîli Muhtelefü'lHadîs'inde (s. 424), Horasan'da gördüğü bir Türk hekimini anlatırken, "Bunun yegâne tedavisi dağlamaktı. Bana tercümanlık eden kişi, bu hekimin hummâ, bersâm, istiska, verem, felç gibi hastalıkları yalnız dağlamakla iyi ettiğini, söylemişti. Bu zat, dağlayacağı hastayı önce sıkıca bağlar ve gerekli noktayı dağlar ve talazlardı. Sıhhatte olan kişileri de hastalanmamaları için dağlardı" kaydı vardır.[75]

1981 yılında Doğu Türkistan'ı ziyâret eden Tibet heyeti, Sağlık Bakanlığı'na, VIII. yüzyılda yaşamış Kumullu Cem Başlak'ın, Canlılarda Vücut Ölçülerinin İncelenmesi ile Örnek Anatomi Kitabı'nı hediye etmişlerdir.[76] Gazete haberi olarak verilen bilgilerin incelenerek, haberin doğruluğu durumunda Doğu Türkistanlı meslektaşlarımızın bu eserleri en kısa zamanda bilim dünyasına tanıtmalarını bekleriz.

Seyyid Ali Ekber'in Hataynâmesi'nde (Ayasofya Küt. 3188), Türklerin mide ve akciğer ameliyatları yaptıkları ifade ediliyorsa da,[77] o dönemde toraks ve batın ameliyatlarının yapılamadığını bildiğimizden bunu ihtiyatla veriyoruz.

Yangculu rahip Çiyencing, Doğu Çin Denizi yoluyla Japonya'ya giderken çıkan fırtına sırasında kör olan gözlerine hiçbir yerde çare bulamamış, son olarak Türkistan'dan davet ettiği bir hekimin yaptığı ameliyat ile şifa bulmuştu.[78]

KanChou Uygurları, kendilerinin imâl ettikleri veya Hindistan'dan gelen çeşitli ilâçlarla, parfüm ve diğer kokulu hapları, tıbbî bitki ve kökleri, Sichou (Buda dişi), buhur gibi çeşitli tıbbî maddeyi Çin'e satmışlardı.[79]

■ Sağlık Kuruluşları

Budizm'de M.Ö. III. yüzyıldan itibaren hayrat olarak inşa edilen vihara denilen külliyele, öncelikle Budist rahiplere (toyınlara) ikametgâh ve yolculara barınak teşkil ederdi. Bu külliyele aynı zamanda dinî kültür eğitimi almak isteyenler için eğitim kurumları idi. Uygur Budist külliyelelerinde aynı zamanda hekimlik de öğrenildiği ve icra edildiği, Bezelik Külliyesi'nde, IXXII. yüzyıllardan Bhaisajyaguru'ya yani Hekimlik Boddhisatvasına tahsis edilmiş mâbetle ile Uygur tıbbî metinlerinde otaçı bodistv (hekim boddhisatva) ve otaçı bakşılar yani (hekim rahipler) hakkında bilgilerden anlaşılmaktadır.[80]

Uygur beylerinin, hatunlarının kurdukları buyan (hayrat) müesseselerinde, tahsil imkânı, hastahane ve yolcular ile yoksullar için barınak mevcut idi.[81] Budistliği kabul eden Türklerin, Batı ve Doğu Türkistan'da, Horasan ve Kuzeybatı Hindistan'da kurdukları Vihara: Nevbahar denilen Budist manastırları, aynı zamanda diğer ilimlerin yanı sıra tababet tahsilinin de yapıldığı tıp okulları ve hastahane niteliği de taşımakta idiler. İglic yatgu ev: Hastalar için yatakhane, ev terimi manastırlarda hastahanelerin varlığını göstermektedir. Viharalarda tababet tahsil edildiği, Bezeklik Külliyesi'nde hekimlik Boddhisatvasına, Bhaisajyaguru'ya tahsis edilmiş mabetlerden ve Uygur tıbbî yazmalarında Otaçı bodistv (hekim boddhisatva) ve otaçı baksılardan bahseden kısımlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Turfan'da bulunan XII. yüzyılda yazılmış Budist Viharasına ve ona bağlı tıp okuluna ait vakfiye bunu doğrulamaktadır.

XII ve XIII. yüzyıla ait henüz İslâmiyet'in girmediği devirde, Budist Uygurlarca tesis edilen vakıflardan biri içinde tıp medresesinin de bulunduğu çeşitli alanlarda eğitim veren Buda

manastırına ait bir vakfiye günümüze kadar gelmiştir.[82]

Prof. Dr. Ali Haydar BAYAT,
Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 449-459

■ Dipnotlar:

[1] İbrahim Kafesoğlu: “Türk Tarihi: Giriş”, Türk Dünyası El Kitabı (TarihCoğrafya), c. I, 3. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2001, s. 127-128.

[2] Hilmi Ziya Ülken: “Anadolu Örf ve Âdetlerinde Eski Kültürlerin İzleri”, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, S. XVIII, Ankara 1959, s. 12.

[3] Stanislas Julien: Documents Historiques Sur les TouKioue, Paris 1877, s. 27; Osman Turan: Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, c. I, İstanbul 1969, s. 123; Sencer Divitçioğlu, Kök Türkler, Ada Yayınları, İstanbul 1987, s. 204.

[4] Bahaeddin Ögel: Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, c. I, Ankara 1981, s. 311.

[5] Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig (R. R. Arat), c. I, Metin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1979, s. 438-439; Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig (Tercüme: R. R. Arat), c. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959.

[6] Fikri Silahdaroğlu: Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 352-353.

[7] Sadettin Buluç: “Şaman”, İslâm Ansiklopedisi, c. XI, İstanbul 1971, s. 319.

[8] Ahmet Pirverdioğlu: “Dede Korkut ve Şamanizm”, Uluslararası Dede Korkut Şöleni, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 293-294.

[9] Mahmut Şakiroğlu, “Ugo Marazzi: Testi dello Sciamanesmio Siberiano e Centroasiatico (Sibirya ve Orta Asya Şamanlığına Ait Metinler, Torino 1984), Türk Folkloru Belleten, 1986/2, İstanbul 1982, s. 510.

[10] Sedat Veyis Örnek: 100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1971, s. 54.

- [11] Abdülkerim Rahman: "Divanü Lûgati'tTürk'ten Şaman Dinine Bakış", (çev. A. Çelikbay, E. Emet), Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, c. III, S. 10, Ankara 1996, s. 70.
- [12] Sadettin Buluç, "Şaman", İslâm Ansiklopedisi, c. XI, İstanbul 1970, s. 515-516.
- [13] "Buriat", Encyclopedia of Religion and Ethics, V. Ed. James Hastings, 2nd Printing, Edinburg 1913, s. 570.
- [14] "Tutelary Gods and Sprits", Encyclopedia of Religion and Ethics, XII. Ed. James Hastings, 2nd Printing, Edinburg 1913, s. 489.
- [15] Ümit Hassan: Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985, s. 59.
- [16] Sadettin Buluç: "Şaman", İslâm Ansiklopedisi, c. XI, İstanbul 1970, s. 525-526.
- [17] Gerard Clauson: An Etymological Dictionary of PreThirteenth Century Turkish, Oxford 1972, s. 916.
- [18] Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig (R. R. Arat), c. I, Metin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1979, s. 438.
- [19] A. V. Anohin: "Altay Şamanlığına Aid Maddeler: 1. Ruhlar ve İlâhlar Hakkında", Ülkü, c. XV, S. 85, İstanbul 1940, s. 54.
- [20] Osman Turan: Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İst1978, s. 118, 120.
- [21] Ramazan Şeşen: 10. Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 121; Aynı yazar, "Klasik İslâm Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei", Tarih Enstitüsü Dergisi, XXI (1979-1980), İstanbul 1981, s. 77; İbn Fazlan s. 6769; Aslan Terzioğlu: "Orta Asya, Çin ve Hindistan'da Türk Tababeti ve Hastaneleri", Bifaskop, S. 13, 1984, s. 17.
- [22] İbrahim Kafesoğlu: "Türkler", İslâm Ansiklopedisi, c. XII, İstanbul 1978, s. 246.
- [23] Osman Turan: Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İst. 1978, s. 118, 120.
- [24] W. Radloff: Sibirya'dan (Seçmeler) (Terç. A. Temir), İstanbul 1976, s. 303.
- [25] A. Molnar: "Qam, Yatci and BügüNotes on old Turcic

- Shamanism", V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 2328 Eylül 1985, Tebliğiler, c. I, İstanbul 1985, s. 201, 202.
- [26] Fuat Köprülü: "Bahşı", İslâm Ansiklopedisi. c. İstanbul 1978, s. 234, 237.
- [27] Halife Altay: Anayurttan Anadolu'ya, Kültür Bakanlığı, Ankara 1982, s. 197.
- [28] Zeki Velidi Togan: Hatıralar, İstanbul 1961, 401-402.
- [29] Orhan Şaik Gökyay: Dedem Korkud'un Kitabı, İstanbul 1973, s. CXXXV.
- [30] Abdülkadir İnan: Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, s. 167.
- [31] Fuzuli Bayat: "Türk Etnik Medenî Sisteminde Korkut Ata", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 151, İstanbul 1999, s. 60.
- [32] Abdülkadir İnan: Eski Türk Dinî Tarihi, İstanbul 1976, s. 31, 162.
- [33] W. Radloff: Sibirya'dan (Seçmeler), İstanbul 1976, s. 213.
- [34] C. Ayşenur Çavdar: İslâmiyet Öncesi Orta Asya Türklerinde Tıp, E. Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1987, s. 11.
- [35] Abdülkadir İnan: "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", Türk Yurdu, c. IV, s. 22, İstanbul 1934, s. 1.
- [36] Şükrü Elçin: "Al Karısı", Türk Folklor Araştırmaları, c. IX, S. 193, İstanbul 1969, s. 3813.
- [37] Hikmet Tanyu: "Türklerde Ateşle İlgili İnançlar", I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, c. IV, Kültür Bakanlığı, Ankara 1976, s. 286.
- [38] Abdülkadir İnan: Eski Türk Dinî Tarihi, İstanbul 1976, s. 31, 162.
- [39] Abdülkadir İnan: Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, s. 454; aynı yazı, "İslâm Türklerinde Şamanizm Kalıntıları", Doğu, S. 1943; Köprülüzâde Mehmed Fuat: "Dede Korkut Kitabına Ait Notlar II, Başa Dönmek, Aynalmak", Azerbaycan Yurt Bilgisi, S. 1, İstanbul 1932, s. 888.
- [40] M. Eliade: An Archaic Techniques on Ectasy and Shamanism, 2nd Printing, University Press, Princeton 1974, s. 20.
- [41] Abdülkadir İnan: "Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve

Gelenekler", Türk Kültürü Araştırmaları, c. III (1966-1969), s. 152.

[42] Köprülüzâde Mehmed Fuat: "Dede Korkut Kitabına Ait Notlar II, Başa Dönmek, Aynalmak", Azerbaycan Yurt Bilgisi, S. 1, İstanbul 1932, s. 84-91.

[43] Abdülkadir İnal: "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. I, S. 4, Ankara 1952, s. 1929.

[44] Abdülkadir İnan: Tarihte Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, s. 6.

[45] Jean Paul Roux: "Şamanizm, Hayvansal Yaşamda Tinsel Bir Deneyim", (Terc. Işık Tandoğan Abel), Tarih ve Toplum, S. 29, İstanbul 1986, s. 310.

[46] Abdülkadir İnan: Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, s. 84.

[47] Emel Esin: "Otacı, Notes on Archeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Sciences", I. Uluslararası Türkİslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1418 Eylül 1981, Bildiriler, c. II, İstanbul 1981, s. 1122.

[48] Abdülkadir İnan: "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", Belleten, c. XI, S. 43, Ankara 1947, s. 568, 570.

[49] Gerard Clauson: An Etymological Dictionary of PreThirteenth Century Turkish, Oxford 1972, s. 155.

[50] Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig (Haz. R. R. Arat), Türk Dil Kurumu, Ankara 1979.

[51] Ahmet Caferoğlu: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, Ankara 1968, s. 90.

[52] Divânü Lugâti'tTürk, III, III (Çev. B. Atalay), Türk Dil Kurumu, Ankara 1943.

[53] Ferid Alekberov: "Kitâbı Dede Gorgud Destanı ve Gadim Türk Tababeti", Kitabı Dede Gorgud 1300, Orta Asır El Yazmaları ve Azerbaycan Medeniyeti Tarihi Problemleri, VI. Elmi Nezeri Konferansın Materyalları, Azerbaycan Elmler Akademiyası, Mehemed Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitüsü, Örnek Neşriyatı, Baku 1994, s. 41-44.

[54] Mustafa Safran: Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgatlara

Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 80-82.

[55] G. R. Rachmati: "Zur Heilkunde der UigurenI", SPAW, Phil. Hist. Klasse, No. XXIV, Berlin 1930, ss. 451-473; "Zur Heilkunde der UigurenII", SPAW, Phil. Hist. Klasse, No. XXII, Berlin 1932, ss. 401-448.

[56] Faruk Kadri Timurtaş: Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Vilâyet Yayınları, İstanbul 1981, s. 153.

[57] Semih Tezcan: "En Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1978.

[58] Osman Fikri Sertkaya: "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (Ankara, 47 Eylül 1989), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1997, s. 349-358.

[59] G. R. Rachmati: "Zur Heilkunde der UigurenI", SPAW, Phil. Hist. Klasse, No. XXIV, Berlin 1930, ss. 451-473; "Zur Heilkunde der UigurenII", SPAW, Phil. Hist. Klasse, No. XXII, Berlin 1932, ss. 401-448.

[60] A. Süheyl Ünver: Uygurlarda Tababet (La Medecine Chez les Ouigours), Yeni Laboratuvar Yayınları, İstanbul 1936, s. 878.

[61] G. R. Rachmati: "Zur Heilkunde der UigurenI", SPAW, Phil. Hist. Klasse, No. XXIV, Berlin 1930, ss. 451-453.

[62] H. W. Bailey: "Medicinal Plant Names in Uigur Turkish", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, ss. 51-56.

[63] A. Süheyl Ünver: Uygurlarda Tababet, Yeni Laboratuvar Yayınları, İstanbul 1936.

[64] F. W. Güstav Müller: "En Beitrag zur Ärztlichen Graphik aus Zentralasien (Turfan)", Archiv für Geschichte der Medizin, No. XIV, ss. 2126; A. Süheyl Ünver: "Türk Uygur Tababetine Ait Üç Resim", Türk Tıp Tarihi Arşivi, c. I, S. 2, İstanbul 1935, s. 55-56.

[65] Osman Fikri Sertkaya: "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (Ankara, 47 Eylül 1989), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1997, s. 349-358.

[66] Ahmet Caferoğlu: Eski Uygur Sözlüğü, Türk Dil Kurumu,

İstanbul 1968, s. 251.

[67] Ahmet Caferoğlu: Eski Uygur Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1968, s. 221.

[68] Ali Haydar Bayat, A. T. Güneş, E. Akçiçek: "Türkler'de Akupunktur ve Dermatoakupunkturun Tarihçesi", IX. Ulusal Dermatoloji Kongresi Kongresi (Marmaris, 2024 Eylül 1982), İzmir 1984, s. 680-685.

[69] A. Süheyl Ünver: Tansuknâme-i İlhan der Fünûnu Ulûmu Hataî Mukaddimesi (Ter. A. b Gölpınarlı), Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1939, s. 32, 35.

[70] Sultan Mahmud Kaşgarlı: "Eski Türk Tıbbı ve Kaşgar'da Uygur Millî Hastahânesi", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 5, S. 1, İstanbul 1986, s. 72.

[71] Emel Esin: "Otacı, Notes on Archeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Sciences", I. Uluslararası Türkİslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler, c. II, İstanbul 1981, s. 11-22.

[72] Bahaeddin Ögel: Türk Kültür Tarihine Giriş, c. II, Kültür Bakanlığı, Ankara 1978, s. 19.

[73] Şemsettin (Günaltay): "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", I. Türk Tarih Kongresi, Maarif Vekâleti, İstanbul 1932, s. 291; A. S. Ünver, Uygurlarda Tababet, İstanbul 1936, s. 13.

[74] Ramazan Şeşen: İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s. 198.

[75] Şerefeddin (Yaltkaya), "Bin Yıl Önce Yaşamış Bir Türk Hekimi", Atsız Mecmua, S. 14, İstanbul 1932, s. 33-34.

[76] Sultan Mahmud Kaşgarlı: "Eski Türk Tıbbı ve Kaşgar'da Uygur Millî Hastahânesi", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 5, S. 1, İstanbul 1986, s. 71.

[77] Ayhan Atis: "Eski Hastalar ve Eski Hastalıklar", Yedigün, c. XV, S. 390, İstanbul 1940, s. 9.

[78] Sultan Mahmud Kaşgarlı: "Eski Türk Tıbbı ve Kaşgar'da Uygur Millî Hastahânesi", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 5, S. 1, İstanbul 1986, s. 71.

[79] Arslan Terzioğlu: “Orta Asya, Çin ve Hindistan’da Türk Tababeti ve Hastahaneleri”, Bifaskop, S. 13, İstanbul 1984, s. 18 (Elisabeth Pinks: Die Uiguren von KanChou in der Frühen Sung Zeit, Viesbaden 1968, s. 96-98).

[80] Emel Esin, “Muyanlık, Uygur Buyan Yapısından (Vihara) Hakınlı Muyanlığına (Rıbat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972, s. 79; Arslan Terzioğlu: “Orta Asya, Çin ve Hindistan’da Türk Tababeti ve Hastaneleri”, Bifasko, S. 13, İstanbul 1984, s. 17.

[81] Emel Esin: İç Asya’daki Erken Safhalar, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1985, s. 12.

[82] Halim Baki Kunter: “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine”, Vakıflar Dergisi, S. II, 1938, s. 117-118.

Medisina